

М. С. Федорко

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
член Громадської організації «Союз юристів Одеської області»

ПРО СІПВВІДНОШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ВНАСЛІДОК БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ, ТА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ

Безпідставне збагачення передбачає певне переміщення матеріальних благ в господарську сферу особи, яка не має на них права, а тому зобов'язана повернути ці блага правоволодільцю. У римському праві інститут безпідставного збагачення був відомий під назвою *condictiones sine causa* (зобов'язання без підстави). Спочатку конструкція *condictio* передбачалася для контрактів, одностороннє виконання яких не було забезпечене позовом для примусового зустрічного виконання, але міркування справедливості вимагали хоча б повернення виконаного. Сфера застосування *condictio* в римському праві не зводилася тільки до відносин, що виникають у зв'язку з безпідставним збагаченням, і була більш широкою. Згодом абстрактність кондикції (незалежність від підстави позову) дозволила розширити галузь її застосування, в результаті чого стало можливим вимагати будь-яке збагачення за чужий рахунок без підстави. Як зазначається в літературі, саме ця безпідставність збагачення набувача з часом стала правовою основою особливого виду зобов'язань, що відрізняються як від договірних, так і від деліктних [1, с. 32].

Факт безпідставного збагачення може бути зумовлений різними обставинами: подіями, діями набувача, потерпілого або третіх осіб. Причому дії ці можуть бути як правомірними, так і неправомірними, а в останньому випадку дії можуть бути як винними, так і безвинними.

Розрізняють дві форми безпідставного збагачення: 1) набуття майна (коли відбувається збільшення майнової маси набувача

ча за рахунок незростання або зменшення майна потерпілого); 2) збереження майна (коли майнова маса набувача не зменшується (залишається в незмінному стані) за рахунок втрати майна потерпілого).

У деяких випадках виникнення цивільних охоронних правовідносин може супроводжуватися відносинами, які охоплюються поняттям безпідставного збагачення. Наприклад, зобов'язання із завдання майнової шкоди (збитків) може супроводжуватися збагаченням порушника за рахунок потерпілого. Історія розвитку інституту безпідставного збагачення свідчить про постійне прагнення теорії та практики відмежувати його від суміжних цивільно-правових інститутів, зокрема від інституту відшкодування збитків.

Зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення і зобов'язання з відшкодування збитків збігаються за об'єктом, яким є дія, спрямована на відновлення майнової сфери потерпілого. Але різними є їх підстави виникнення, сутність, характер дій, спрямованих на відновлення майнової сфери потерпілого. Відшкодування збитків є мірою відповідальності й, одночасно, — способом відшкодування майнової шкоди, яка застосовується як в деліктних, так і в договірних зобов'язаннях. Відшкодовуючи збитки, зобов'язана особа несе майнові втрати, а інтерес управненої особи задовольняється шляхом компенсації зменшення в її майновій сфері. При відшкодуванні збитків необхідно як довести факт заподіяння самих збитків, так і обґрунтувати їх розмір, а також встановити наявність вини заподіювача (якщо законом або договором не передбачена відповідальність без вини) і наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і заподіяними збитками.

Для виникнення зобов'язання з безпідставного збагачення, за загальним правилом, необхідна наявність сукупності таких фактів: 1) зростання або збереження майна (безпідставне збагачення) на стороні набувача, що передбачає збільшення економічної цінності майнової маси набувача або збереження цієї цінності на колишньому рівні; 2) незростання або зменшення майна (збитки) на стороні потерпілого, що передбачає несення

потерпілим витрат або втрату належного йому майна, або не-надходження йому майна (доходів, речей), що мало б надійти; 3) збитки потерпілого є джерелом збагачення набувача (збагачення за рахунок потерпілого); 4) відсутність правової підстави для настання вищевказаних майнових наслідків.

Реалізація кондикційної вимоги не може розглядатися як міра відповідальності, оскільки в результаті у боржника не виникає майнових втрат. Зобов'язання, яке виникає внаслідок безпідставного збагачення, пов'язане з поверненням майна набувачем потерпілому, а ключовою складовою таких зобов'язань є виконання зобов'язання з повернення саме безпідставно отриманої вигоди. Вимога ж про відшкодування збитків, як загальний спосіб відшкодування шкоди, заснована, як зазначено в літературі, на компенсації останніх і має на меті за допомогою грошей (майна) поставити потерпілого в той майновий стан, як би порушення права не було [2, с. 162, 163].

Можлива ситуація, коли фактичні обставини свідчать і про заподіяння майнової шкоди потерпілому, і про виникнення безпідставного збагачення заподіювача за рахунок потерпілого. У літературі з цього приводу існує думка, що потерпілому може бути надано право вибору позову [3, с. 98; 7, с. 91]. Причому прихильники цієї ідеї наполягають на перевазі кондикційного позову перед деліктним, обґрунтовуючи власну позицію тим, що «кондикційний позов найбільш повно забезпечує принцип повного відшкодування майнової шкоди потерпілого, тому що в зобов'язаннях, що виникли з безпідставного збагачення, вина потерпілого не може бути підставою для зменшення розміру його вимог, в той час як в зобов'язаннях із заподіяння шкоди за наявності вини потерпілого його вимоги можуть бути обмежені» [4, с. 260].

В основу зазначеного твердження покладено тенденцію наділення кондикційного зобов'язання компенсаційною функцією, яка властива цивільно-правовій відповідальності.

Сутність зобов'язань, які виникають з безпідставного збагачення, на відміну від цивільно-правової відповідальності, полягає не в тому, щоб компенсувати зменшення майна потерпілого, а в тому, щоб вилучити у набувача вигоду, фактично отриману

ним без правової підстави за чужий рахунок [5, с. 11]. Отже, відносини, які виникають у зв'язку з безпідставним збагаченням, з огляду на їх сутність, не можуть регулюватися, підкоряючись принципу повного відшкодування, як зобов'язання із заподіяння шкоди.

Вважаємо, що переваги кондикційного позову не можуть спиратися на принцип повного відшкодування. А спеціальний характер вимоги про відшкодування шкоди не тільки не перешкоджає реалізації принципу повного відшкодування, а й покликаний його реалізувати в повноті, оскільки відшкодування в повному обсязі є метою цивільно-правової відповідальності [6, с. 137]. Норма, що дозволяє в ситуації наявності вини потерпілого зменшувати розмір відшкодування, свідчить про взаємодію принципів повного відшкодування і справедливості. Взаємодія принципу повного відшкодування та принципу справедливості у даному випадку не дозволяє потерпілому збагатитися.

На нашу думку, розсуд потерпілого у визначенні пріоритетності позову не відповідає суті деліктного зобов'язання. У зв'язку з цим заслуговує на увагу висловлювання О. Л. Маковського про те, що «із закону не випливає неможливість покладання на особу відповідальності за правилами про делікти, якщо вона отримала для себе майнову вигоду, завдавши з цієї метою іншій особі шкоди. Такому розумінню зобов'язань по відшкодуванню шкоди суперечить вся наша багаторічна судова практика» [7, с. 467].

Також розсуд потерпілого у визначенні пріоритетності позову не узгоджується з вимогами ст. 1212 Цивільного кодексу України, яка закріплює субсидіарність застосування кондикційного позову стосовно вимог: про повернення виконаного за недійсним правочином; про витребування майна власником з чужого незаконного володіння; щодо вимоги однієї сторони зобов'язання до іншої про повернення виконаного у зв'язку з цим зобов'язанням; про відшкодування шкоди, в тому числі завданої недобросовісною поведінкою особи, яка збагатилася.

Таким чином, у зобов'язанні із завдання майнової шкоди (збитків), яке супроводжується збагаченням порушника за

рахунок потерпілого, кондикція, як засіб захисту загального характеру, виключається і підлягає застосуванню лише тоді, коли в силу об'єктивних причин спеціальний позов є недоступним потерпілому.

Література

1. Климович А. В. Учение о кондикции в римском частном праве // Сибирский юридический вестник. 2002. № 2. С. 26–32.
2. Перкунов Е. Неосновательное обогащение — место в Гражданском кодексе и практика Высшего Арбитражного Суда РФ // *Вестник ВАС РФ*. 2004. № 2. С. 150–172.
3. Ровный В. В. Проблема «конкуренции исков» в современном гражданском праве // *Государство и право*. 2003. № 3, С. 96–100.
4. Гражданское право: в 4 т. Том 3: Обязательственное право: учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2006. 800 с.
5. Новак Д. В. Неосновательное обогащение в гражданском праве: Сравнительно-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2006. 31 с.
6. Федорко М. С. К вопросу о квалификации и соотношении обязательств вследствие неосновательного обогащения и обязательств по возмещению убытков // *Education & Science — 2016: материалы Международной научно-практической конференции для работников науки и образования (1 марта, 2016 г.)*. Часть 4 / науч. ред.: Елена Юрьевна Бобкова, Тимур Альбертович Марсумов, Ян Алексеевич Максимов. — St. Louis, Missouri, USA: Science and Innovation Center Publishing House, 2016. С. 134–138.
7. Маковский А. Л. Обязательства вследствие неосновательного обогащения (гл. 60) // *Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель* / под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова. М., 1996. С. 584–596.